

بررسی وضعیت مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی شهری در شهرهای مرکزی استان آذربایجان شرقی

رضا استاد رحیمی، دانشجوی دکتری جامعه‌شناسی دانشگاه باکو

نادر زالی، استادیار گروه شهرسازی دانشگاه گیلان*

چکیده

سرمایه اجتماعی مفهومی چند بعدی، شامل: شبکه‌ها، اعتماد و هنجار است که بر کیفیت روابط اجتماعی و ساختار این روابط تأکید دارد. این مقاله سرمایه اجتماعی در شهرهای مرکزی شهرستان‌های استان آذربایجان شرقی را می‌سنجد. پژوهش حاضر از نوع پیمایشی است که به دنبال ارائه تصویری از میزان سرمایه اجتماعی در میان افراد ۱۵ سال به بالای ۱۹ شهر مرکزی ساکن در استان آذربایجان شرقی است. حجم نمونه تحقیق ۷۳۹ نفر تعیین گردید. شیوه نمونه‌گیری نیز سهمیه‌ای متناسب بود و برای گردآوری اطلاعات از تکنیک پرسشنامه استفاده شد. براساس الگوی پیشنهادی استون و هیوز سه بُعد سرمایه اجتماعی، شامل: بعد غیررسمی، نهادی و تعمیم یافته مورد استفاده قرار گرفت و برای حصول اطمینان از روایی سؤال‌های پرسشنامه از ضرایب آلفای کرونباخ استفاده شد. براساس نتایج به دست آمده در میان شهرها در رتبه‌بندی سرمایه اجتماعی غیررسمی، تعمیم یافته و نهادی، شهرهای بستان‌آباد و ملکان در رتبه نخست قرار داشتند و شهرهای تبریز، سراب و جلفا در رتبه پایین قرار داشتند. مقایسه انواع سرمایه اجتماعی در میان زنان و مردان، حاکی است که در سرمایه اجتماعی غیررسمی و تعمیم یافته میانگین مردان بیش از زنان است، در حالی که در سرمایه اجتماعی نهادی میانگین زنان از مردان بیشتر است. کمترین اعتماد پاسخگویان در میان اعتماد به گروه‌ها و سازمان‌ها، عبارتند از: رادیو و تلویزیون خارجی، کسبه و بازاریان و روزنامه‌ها و بیشترین میزان اعتماد معطوف به گروه‌های اجتماعی، معلمان، پلیس و نیروی انتظامی، اساتید دانشگاه و پزشکان است.

واژه‌های کلیدی: سرمایه اجتماعی، آذربایجان شرقی، مدیریت شهری، اعتماد اجتماعی

مقدمه

طرح مسأله

امروزه در کنار سرمایه‌های انسانی، مالی و اقتصادی، از سرمایه دیگری به نام سرمایه اجتماعی^۱ نام برده می‌شود. این مفهوم از سرمایه به پیوندها و ارتباطات میان اعضای یک شبکه به عنوان منبعی با ارزش نگاه می‌کند که با خلق هنجارها و اعتماد متقابل، موجب تحقق اهداف جمعی و فردی اعضا می‌شود. سرمایه اجتماعی، بستر مناسبی برای بهره‌وری سرمایه انسانی و راهی برای نیل به موفقیت جوامع قلمداد می‌شود. این مفهوم در بیشتر رشته‌های علوم اجتماعی گسترده شده است (Knach, 1996: 1260). سرمایه اجتماعی مفهومی چند بعدی است و در علوم دیگری چون مطالعات شهری، مطالعات منطقه‌ای، جرم‌شناسی، مطالعات جغرافیایی و تاریخی نیز ریشه دارد.

مفهوم سرمایه اجتماعی امروزه به عنوان یکی از مهمترین شاخصه‌های رشد و توسعه در هر نظام اجتماعی مطرح شده است. شرط لازم برای پیشرفت جامعه، توسعه همه جانبه، گسترش انسجام و همبستگی اجتماعی، بسط مشارکت اجتماعی و اعتماد متقابل فرد-جامعه - دولت است که متأسفانه در کشورهای جهان سوم مانند ایران کمتر به این مقوله توجه می‌شود. تئوری سرمایه اجتماعی در اصل مفهومی واضح و روشن است که در دو کلمه خلاصه می‌شود: موضوع ارتباطی با ایجاد ارتباطات بین یکدیگر و ادامه آن در طول زمان. مردم قادر خواهند بود که برای به دست آوردن چیزهایی که قادر به تحصیل آن به تنهایی نیستند و با مشکل عدیده‌ای روبه رو هستند، با همکاری و مشارکت یکدیگر به دست آورند، افراد از طریق شبکه‌هایی به همدیگر متصل می‌شوند و با دیگر اعضای این شبکه‌ها و برای

گسترش آن منابعی را به وجود می‌آورند که در شکل‌گیری سرمایه اجتماعی مهم و حیاتی است. طرح این رویکرد در بسیاری از مباحث اقتصادی و مدیریتی نیز نشان دهنده اهمیت نقش ساختارها و روابط اجتماعی بر متغیرهای اقتصادی و توسعه جامعه است. سرمایه اجتماعی عمدتاً مبتنی بر عوامل فرهنگی و اجتماعی بوده، شناسایی آن به عنوان یک نوع سرمایه در سطح مدیریت کلان توسعه شهرها، می‌تواند شناخت جدیدی از نظام‌های اقتصادی - اجتماعی را ایجاد و مدیران را در هدایت بهتر شهرها یاری کند.

امروزه ماهیت شهرها با تراکم جمعیت، فشردگی خدمات و در بعد اجتماعی با کنترل اجتماعی پایین عجین شده است. سنجش سرمایه اجتماعی می‌تواند زمینه‌ای برای آسیب‌شناسی ارتباطات اجتماعی و کیفیت آن در اجتماعات انسانی، بخصوص کلانشهرها و شهرهای بزرگ فراهم نموده، فرصتی را برای اعضای یک جامعه فراهم سازد تا از تغییرات جامعه خویش آگاه شوند، چون در درون هر اجتماعی افراد با سلاقی متفاوت زندگی می‌کنند، برخی از افراد و گروه‌ها فعال و مشارکت‌جو هستند و گروهی نیز چنین نیستند که این تفاوت‌ها باید بهتر سنجیده شوند تا علل، عوامل و چگونگی مسائل مرتبط با سرمایه اجتماعی شناسایی شوند (Cavaye, 2004). اهمیت و ضرورت این موضوع در این نکته نهفته شده است که حجم سرمایه اجتماعی که در جامعه سرمایه‌گذاری می‌شود، به حفظ نظم اجتماعی و جلوگیری از آسیب‌های اجتماعی و بزهکاری منجر می‌شود که هزینه‌های زیادی را برای جامعه ایجاد می‌کند. گزارش سازمان همکاری‌های اقتصادی و

¹ Social capital

فرهنگ اعتماد و مداراست - خواهد شد. با توجه به پژوهش‌های انجام شده در سال‌های قبل میزان سرمایه اجتماعی در استان آذربایجان شرقی در رده‌های پایینی قرار داشت (حسینی و عبدالهی، ۱۳۸۶). با عنایت به اهمیت سرمایه اجتماعی در جامعه مدرن امروزی، هدف اصلی این پژوهش سنجش سرمایه اجتماعی در شهرهای استان آذربایجان شرقی است تا با این وسیله وضعیت شهرهای مختلف استان از منظر سرمایه اجتماعی بررسی و زمینه برای اعمال سیاست‌های لازم برای ارتقای سطح سرمایه اجتماعی برای مدیران و مسئولان مناطق فراهم گردد.

اهمیت و ضرورت تحقیق

شهرهای امروزی، مرکز تلاقی فرهنگ‌های مختلف، اختلاط قومیت‌ها، تضادهای طبقاتی، افزایش ناهنجاری‌ها و مسائلی از این قبیل شده و همین عوامل روابط اجتماعی را به شدت تحت تأثیر قرار داده است. اهمیت و ضرورت این پژوهش در این نکته نهفته است که ارتقای سرمایه اجتماعی به حفظ نظم اجتماعی و جلوگیری از آسیب‌های اجتماعی و بزهکاری می‌انجامد که کمبود آن در جوامع شهری هزینه‌های زیادی را برای جامعه ایجاد می‌کند.

سرمایه اجتماعی نقش زیادی در توسعه اجتماعی، سیاسی و اقتصادی دارد و به طور کل تضمین کننده توسعه پایدار است. براین اساس، بازیگر عرصه توسعه دیگر تنها دولت نیست؛ در کنار دولت اعم از ملی و محلی دو بازیگر به نام‌های «جامعه مدنی» و «بخش خصوصی» وجود دارند. این سه بازیگر باید با مشارکت یکدیگر به رفع چالش‌های پیچیده جامعه و توسعه پردازند. در این رابطه، بخش خصوصی شامل شرکت‌های کوچک، متوسط و بزرگ، اتحادیه‌ها،

توسعه (OECD, 2001¹) در مورد سرمایه اجتماعی و سرمایه انسانی خاطر نشان می‌سازد که نتایج تحقیقات انجام شده در سطح کشورهای عضو، سرمایه اجتماعی و دسترسی به آن را با مواردی، از جمله بهبود سلامت، خشنودی بیشتر، مراقبت بهتر از کودکان، جرایم کمتر و برخورداری از حکومتی بهتر در ارتباط می‌بیند. چنانکه پاتنام معتقد است، نقش بالقوه سرمایه اجتماعی در توسعه بسیار زیاد است و این امر با رشد علم و دانش تأیید می‌شود (Putnam, 1998: 5). در سطح خرد سرمایه اجتماعی در درون خانواده، گروه‌ها، احزاب و اقلیت‌ها وجود دارد. در درون تمام گروه‌هایی که به نوعی حول یک هدف مشترک با هم همکاری می‌کنند، سرمایه اجتماعی وجود دارد، اما سرمایه اجتماعی هم در سطح کلان است که کل افراد جامعه در آن فضا با هم تعامل می‌کنند. مجموعه «ما» به عنوان اعضای یک جامعه، یک گروه کلان هستیم که اگر سرمایه اجتماعی در این سطح تقویت شود، تعامل اجتماعی در سطح جامعه کم هزینه و تسهیل می‌شود (رنانی، ۱۳۸۱).

در ادبیات جامعه‌شناسی نحوه تنظیم اجتماعی و روابط اجتماعی تا حدودی به اعتماد و همبستگی اجتماعی بستگی دارد؛ یعنی بدون انسجام و نوعی اعتماد، پایداری نظم اجتماعی ممکن نیست (چلبی، ۱۳۷۵: ۱۲). انسجام یا پیوندهای اجتماعی گرم و قوی پایه و مایه اجتماع و جامعه است. حال اگر به هر دلیل پیوندها و روابط اجتماعی کنشگران به سردی گراید و احساس تعلق آنها به اجتماع کل تضعیف شود، به همان نسبت نیز اعتماد و انسجام اجتماعی نیز ضعیف خواهند شد (همان: ۱۵۷) و همین امر موجب پایین آمدن سرمایه اجتماعی - که به نوعی

¹Organization for Economic co-operation and Development

آن را در برنامه‌ریزی شهری به کار برده است. به نظر وی برای یک شهر شبکه‌ها حکم سرمایه اجتماعی را دارند. پس از آن در اواخر دهه ۱۹۷۰ گلن لوری، اقتصاددان از این مفهوم در نقد تئوری‌های نئوکلاسیک نابرابری نژادی و درآمدی استفاده کرده است. بعد از وی پیر بوردیو، جامعه‌شناس فرانسوی، از این مفهوم استفاده کرده است، اما در واقع با تحقیق جیمز کلن، جامعه‌شناس آمریکایی در سال ۱۹۸۸ این مفهوم مورد توجه قرار گرفت و سپس از آن در دهه ۱۹۹۰ با استفاده پاتنام^۴ از این مفهوم برای مطالعه نمادهای دموکراتیک در ایتالیا این مفهوم شهرت یافت (شارع‌پور، ۱۳۸۳: ۷-۲۹۶).

بوردیو سرمایه اجتماعی را یکی از اشکال سرمایه می‌داند. سرمایه به اعتقاد بوردیو در سه شکل سرمایه اقتصادی، سرمایه فرهنگی و سرمایه اجتماعی شکل می‌گیرد. سرمایه اقتصادی مستقیماً قابل تبدیل به پول بوده، ممکن است به شکل حقوق مالکیت نهادینه شود. سرمایه فرهنگی که تحت شرایطی خاص قابل تبدیل به سرمایه اقتصادی است و در شکل مدارج تحصیلی نهادینه می‌شود و سرمایه اجتماعی که از تکالیف و تعهدات اجتماعی، پیوندها و ارتباطات تشکیل شده و در برخی شرایط قابل تبدیل به سرمایه اقتصادی است و ممکن است در شکل شهرت و اصالت نهادینه شود (بوردیو، ۱۳۸۴: ۱۳۶).

به نظر کلن، سرمایه اجتماعی شیء واحدی نیست، بلکه انواع چیزهای گوناگونی است که دو ویژگی مشترک دارند: اول اینکه تمام آنها جنبه‌ای از ساخت اجتماعی هستند و دوم اینکه برخی از کنش‌های افراد درون آن ساختار را تسهیل می‌کنند (عبداللهی، ۱۳۸۵: ۱۸۰). از نظر کلن سرمایه اجتماعی به عنوان بخشی از ساختار اجتماعی، مانند سایر

انجمن‌های تجاری و سرمایه‌گذاری و حتی سازمان‌های چند ملیتی است. جامعه مدنی نیز چون سازمان‌های غیردولتی، گروه‌های اجتماعی، محلی، تشکل‌های داوطلبانه مردمی، نهادهای دانشگاهی، رسانه‌های جمعی، گروه‌های مذهبی و سازمان‌های مدنی است (شارع‌پور، ۱۳۸۵: ۹). به این دلیل سنجش سرمایه اجتماعی و شناخت وضعیت آن، سیاستگذاران اجتماعی را در پی‌گیری حلقه مفقوده توسعه پایدار - که همان سرمایه اجتماعی است - کمک و یاری می‌رساند. کارکرد مقاله حاضر شناساندن وضعیت مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی و ابعاد غیررسمی، تعمیم یافته و نهادی آن برای مسئولان و مدیران شهری استان است تا با شناخت اجتماعی از محیط، برنامه‌های لازم را برای ارتقای سرمایه اجتماعی در نقاط شهری مختلف استان به کار بندند.

مبانی نظری

مبانی فکری سرمایه اجتماعی

جامعه‌شناسان معاصر برای بررسی کمیّت و کیفیت روابط اجتماعی در جامعه، از مفهوم سرمایه اجتماعی بهره جسته‌اند. منظور از سرمایه اجتماعی، سرمایه و منابعی است که افراد و گروه‌ها از طریق پیوند با یکدیگر و کیفیت این پیوندها و نوع آنها می‌توانند به دست آورند (بوردیو، ۱۹۸۶؛ کلن^۱ ۱۹۸۸؛ پاتنام^۲ ۱۹۹۳؛ به نقل از: شارع‌پور، ۱۳۸۳: ۲۹۶).

سابقه این مفهوم به معنای امروزی به بیش از ۹۰ سال برمی‌گردد. نخستین بار این مفهوم در سال ۱۹۱۶ توسط هانی فن^۳ که یک اصلاحگر امور مدرسه بود، استفاده شده است. سپس در سال ۱۹۷۱ ژان ژاکوب

^۱ Colmen

^۲ Putnam

^۳ Hanifan

^۴ R. Putnam

کار رفته است. گرچه در این سه رشته در بحث از سرمایه اجتماعی بر جنبه‌های گوناگونی از سرمایه اجتماعی، هنجارها، شبکه‌ها و اعتماد تأکید داشته‌اند، کلمن بر اعتماد و بورديو بر شبکه‌های اجتماعی تأکید داشتند و اقتصاددانان از سرمایه اجتماعی در نظریه بازی سود برده‌اند. عده‌ای معتقدند که تنها دو مکتب در سرمایه اجتماعی وجود دارد: یکی مکتب پاتنام که بر روابط اجتماعی و فعالیت‌های مدنی تأکید دارد و دیگری مکتب بورديو که بر تأثیر عضویت فرد در شبکه‌ها تأکید داشته است (Ziersch, 2003:320).

جدول ۱ - مدل پاکستون برای سرمایه اجتماعی

پیوستگی‌های انجمنی بین افراد		شاخص	
کم	زیاد	کم	زیاد
B	A	زیاد	پیوندهای ذهنی
D	C	کم	بین افراد

الگوهای سنجش سرمایه اجتماعی

سنجش مفاهیم علوم اجتماعی با دشواری‌های زیادی روبه روست. بخشی از این دشواری ناشی از مشکلات مربوط به سنجش و اندازه‌گیری است؛ چون مفاهیمی نظیر سرمایه اجتماعی انتزاعی و ذهنی است و باید از مجموعه‌ای از شاخص‌ها استفاده کرد تا بتوان ابعاد گوناگون آن را مقایسه کرد.

سرمایه اجتماعی می‌تواند در سطوح مختلف خرد (افراد، خانوارها و همسایه‌ها)، میانه (نهادی) و کلان (ملی) اندازه‌گیری شود و هر یک از این سطوح به ابزارهای خاص خود نیاز دارد. طبق مدل ارائه شده توسط کریشنا و شرادر (Krishna, 2000) سطح خرد با دو گروه متغیرهای شناختی و ساختاری ارتباط دارد، در حالی که در سطح کلان مسائل سیاسی مورد توجه قرار می‌گیرد.

اشکال سرمایه مولد است و به کنشگر اجازه می‌دهد که از طریق آنها به اهداف خود دست یابد که شاید در نبود آن محقق نمی‌شدند (Field, 2008:23).

پاتنام مفهوم سرمایه اجتماعی را فراتر از سطح فردی به کار می‌گیرد و به چگونگی کارکرد سرمایه اجتماعی در سطح منطقه‌ای و ملی و نوع تأثیرات سرمایه اجتماعی بر نهادهای دموکراتیک و در نهایت توسعه اقتصادی علاقه‌مند است. وی سرمایه اجتماعی را با سه مؤلفه، شبکه‌ها، هنجارهای همیاری و اعتماد به عنوان ویژگی سازمان اجتماعی تعریف می‌نماید (توسلی، ۱۳۸۴: ۱۴).

دیوید هالپرن^۱ نیز سرمایه اجتماعی را ترکیب یافته از سه جزء شبکه‌ها، هنجارها و اعتماد می‌داند (Halpern, 2005). شبکه‌ها که تأکید اصلی در این مقاله است، به عنوان یکی از مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی است که از روابط اجتماعی منتج می‌شود. وندی استون^۲ در سنجش سرمایه اجتماعی، آن را در دو بخش «ساختار روابط» و «کیفیت روابط» محدود کرده است. نوع روابط (رسمی و غیر رسمی)، اندازه شبکه روابط (گسترده و محدود) و ساختار درونی و بیرونی روابط عناصر آن هستند (Stone, 2001).

مدل پاکستون^۳ برای تبیین وزن انواع مختلف روابط چهار حالت را برای تبیین سرمایه اجتماعی به کار می‌برد. این مدل به جای اینکه سرمایه اجتماعی را به عنوان متغیری که تا حد زیادی به تاریخ و زمینه اجتماعی وابسته است، نشان دهد، آن را یک دارایی با سرجمع صفر می‌داند.

سرمایه اجتماعی در طول سالیان گذشته در سه رشته مختلف جامعه‌شناسی، علوم سیاسی و اقتصاد به

¹ D. Halpern

² Wendy stone

³ Paxton

جدول ۲- مدل مفهومی برای سرمایه اجتماعی

سطح کلان	سطح خرد	
	ساختاری	شناختی
- مشارکت افراد در فرایندهای سیاسی	- ساختار سازمان‌های افقی	- ارزش‌ها
- نوع رژیم سیاسی	- فرآیند تصمیم‌گیری روشن و شفاف	- هنجارها
- چارچوب قانونی	- تجربه کنش جمعی	- رفتارها
- درجه تمرکززدایی		- نگرش‌ها
- مقررات قانونی		

(Krishna, 2000)

می‌توان به موارد زیر اشاره کرد: اول اینکه تعریف مفهومی سرمایه اجتماعی معمولاً چند بُعدی^۴ است و به سطوح و واحدهای مختلف تحلیل مربوط می‌شود؛ دوم اندازه‌گیری خصوصیات مفاهیم دو پهلویی، مانند «اجتماع»، «شبکه‌های اجتماعی» و «سازمان اجتماعی» مشکل است؛ سوم اندازه‌گیری سرمایه اجتماعی سابقه زیادی نداشته است و در نتیجه محققان مجبور می‌شوند برای اندازه‌گیری مفهوم مذکور از شاخص‌های نزدیک مثل اعتماد غیررسمی و رسمی به حکومت، تمایل به رأی دادن، میزان عضویت در فعالیت‌های مدنی و میزان زمان صرف شده در فعالیت‌های مدنی استفاده نمایند؛ چهارم آنکه مفهوم سرمایه اجتماعی در اصل مفهومی خرد است، ولی می‌توان آن را در سطح کلان بیان نمود. استون و هیوز با درک این مشکلات به چهار مورد ضعف‌هایی که در تحقیقات رایج در زمینه اندازه‌گیری سرمایه اجتماعی وجود داشته است، اشاره می‌کنند: (Stone, Huges, 2002a)

۱- تحقیقات اندازه‌گیری سرمایه اجتماعی کمتر به لحاظ نظری توجیه شده‌اند.

جولوند و سوندسون (Hjollund, Svendsen, 2002) بیان می‌کنند که مطالعات اندازه‌گیری سرمایه اجتماعی در کشورهای جهان سوم و آمریکا عمدتاً در سطح خرد انجام شده است. این در حالی است که این مطالعات در کشورهای توسعه یافته بیشتر متمایل به مقایسه تطبیقی براساس شاخص‌های ساده‌ای، مثل اعتماد اجتماعی و ارزیابی میزان همبستگی بین سرمایه اجتماعی و رشد اقتصادی در سطح کلان بوده است. برای اندازه‌گیری سرمایه اجتماعی توسط بانک جهانی بر رهیافت‌های زیر تأکید شده است (2009)

World Bank, ۱- روش کمی^۱ ۲- مطالعات تطبیقی^۲ ۳- مطالعات کیفی^۳

پروژه خانواده، سرمایه اجتماعی و شهروندی در کشور استرالیا، برای سنجش سرمایه اجتماعی، یکی از جامعترین چارچوب‌های مفهومی را طراحی کرده است (استون، ۲۰۰۱). براساس این چارچوب، سرمایه اجتماعی مفهومی چند بُعدی است که شامل شبکه‌ها، اعتماد و هنجار بوده، بر کیفیت روابط اجتماعی و ساختار این روابط تأکید دارد.

از جمله مشکلات در سنجش سرمایه اجتماعی

¹ Quantitative² Comparative³ Qualitative⁴ Multi Dimensional

۱۵۶)، از روش «استون و هیوز» برای سنجش سرمایه اجتماعی استناد می‌شود. بررسی ادبیات مربوط به سنجش سرمایه اجتماعی در کشورهای مختلف جهان نشان داد که الگوی «استون و هیوز» برای سنجش سرمایه اجتماعی به جهت توجه همزمان به انواع شبکه‌ها، هنجارها، ساختار و کیفیت شبکه‌های اجتماعی، کاملترین ابزار سنجش در این زمینه محسوب می‌شود. به همین جهت، در پژوهش حاضر سعی گردید تا تطبیق الگو با شرایط بومی ایران و استان، ابعاد مختلف سرمایه اجتماعی مورد سنجش تجربی قرار گیرد.

۲- تحقیقات تجربی کمتر سرمایه اجتماعی را به عنوان منبعی برای کنش جمعی در نظر گرفته‌اند.
 ۳- یک خطای رایج در تحقیقات مختلف این بوده که سرمایه اجتماعی را به عنوان یک مفهوم چند بعدی بررسی نکرده‌اند.
 ۴- به این موضوع توجه نشده که سرمایه اجتماعی با نوع شبکه اجتماعی و مقیاس اجتماعی تغییر می‌کند.
 با توجه به پژوهش‌ها و تحقیقات مختلف در خصوص سرمایه اجتماعی، در پژوهش حاضر با استفاده از الگوی پیشنهادی شارع پور (شارع پور، ۱۳۸۵):

Stone, W. and Hughes, J., 2002b

شکل ۱- عوامل تعیین کننده، ابعاد و پیامدهای سرمایه اجتماعی

جدول ۳- ابعاد سرمایه اجتماعی

هنجارها	اعتماد	معامله به مثل	اندازه	ویژگی‌های شبکه	نوع شبکه
الف) شبکه‌های غیررسمی					
۱- خانواده و خویشاوندان	تا چه حد به خویشان خود اعتماد دارید؟	تا چه حد خانواده و خویشان شما آمادگی و تمایل کمک به یکدیگر دارند؟	تعداد خویشاوندان، اعضای خانواده	تا چه حد اعضای خانواده شما	آیا اعضای خانواده شما در خانه به غیر از انگلیسی به زبان دیگری نیز سخن می‌گویند؟
۲- دوستان	تا چه حد به دوستان خود اعتماد دارید؟	تا چه حد دوستان شما آمادگی کمک به یکدیگر دارند؟	تعداد دوستان	آیا دوستان شما با یکدیگر نیز دوست هستند؟	آیا دوستان شما به غیر از انگلیسی به زبان دیگری سخن می‌گویند؟
۳- همکاران	تا چه حد به همکاران خود اعتماد دارید؟	تا چه حد همکاران شما آمادگی کمک به یکدیگر دارند؟	با چند نفر از همکاران خود در ارتباط و تماس هستید؟	-	-
۴- همسایگان	تا چه حد به همسایگان خود اعتماد دارید؟	تا چه حد همسایگان شما آمادگی و تمایل کمک به یکدیگر دارند؟	چند نفر از همسایگان خود را شخصاً می‌شناسید؟	-	-
ب) روابط تعمیم‌یافته:					
۱- مردم محل	اکثر مردم در این محله قابل اعتماد هستند.	مردم این محله آمادگی و تمایل کمک به یکدیگر دارند.	-	مردم این محل دارای ارزش‌های مشترکی هستند.	-
۲- عموم مردم	به طور کلی، اکثر مردم قابل اعتمادند.	اکثر اوقات مردم می‌کوشند به یکدیگر کمک کنند.	-	-	-
۳- گروه‌های مدنی	-	-	عضو گروه‌ها ورزشی، تفریحی، حرفه‌ای، احزاب، محیط زیست، هنری فرهنگی و آموزشی.	آیا اعضای این گروه‌ها از خاستگاه فرهنگی و اقتصادی متفاوتی هستند یا مشابه هستند؟	-
ج) روابط نهادی:					
روابط نهادی	سطح اعتماد به: نظام قضایی، پلیس، وسایل ارتباط جمعی، اتحادیه‌های کارگری دولت مرکزی، دولت ایالتی، مقامات شهری دستگاه‌های دولتی، شرکت‌های تجاری	آیا با هیچ یک از موارد زیر ارتباط شخصی دارید؟ نظام قضایی، کلیسا، پلیس، وسایل ارتباط جمعی، اتحادیه‌های کارگری، دولت مرکزی، دولت ایالتی، مقامات شهری، دستگاه‌های دولتی و شرکت‌های بزرگ تجاری.	-	-	-

پیشینه تحقیق

مطالعه سرمایه اجتماعی در ایران به طور کلی به سال‌های اخیر برمی‌گردد؛ هرچند مطالعاتی در خصوص عمل جمعی و مشارکت‌های داوطلبانه در اشکال مختلف آن در جامعه ایران از سابقه بیشتری برخوردارند.

یکی از پژوهش‌ها در این زمینه، پژوهش «بررسی انجمن‌های شهر در نظام کنونی عدم تمرکز» (صبوری کاشانی، ۱۳۵۴) نشان می‌دهد که تمایل برای رسمی‌سازی انجمن‌های داوطلبانه بر اثر نوع رابطه ساختی که نهادهای دولتی و حکومتی (مثل وزارتخانه‌ها و ادارات مرکزی) به وجود می‌آورند می‌تواند باعث ناکارآمد شدن این انجمن‌ها برای ایفای نقش مؤثر در اداره امور و توسعه محل شود.

تحقیق دیگری که به «بررسی آگاهی‌ها، نگرش‌ها و رفتارهای اجتماعی و فرهنگی» ساکنان تهران و پانزده شهر دیگر پرداخته است (محسنی، ۱۳۷۴). مشارکت اجتماعی در شش انجمن (ورزشی، علمی و فرهنگی، صنفی، اسلامی، خانه و مدرسه و جهاد دانشگاهی) را بررسی کرده است. نتایج نشان می‌دهد کمترین مشارکت در تشکل‌های صنفی بوده است. با بالا رفتن سطح سواد میل به مشارکت بیشتر می‌شود، مردان بیش از زنان فعالیت مشارکتی داشته‌اند و متغیرهایی چون درآمد و میزان استفاده از رسانه تأثیر مستقیمی بر مشارکت اجتماعی دارد (محسنی، ۱۳۷۴).

علوی تبار (۱۳۷۹) در بررسی «الگوهای مشارکت شهروندان در اداره شهر» تأثیر مثبت بالا بودن تحصیلات و درآمد بر مشارکت اجتماعی را تأیید کرده است (علوی تبار، ۱۳۷۹). در بررسی «تشکل صنفی و مشارکت اجتماعی» در مورد دو صنف ناشر و کتابفروش (رضایی، ۱۳۷۳) نتایج گویای تأثیر مثبت

افزایش تحصیلات، روزنامه خوانی و همبستگی با گروه و تأثیر معکوس احساس بی‌قدرتی بر میزان مشارکت اجتماعی است. یزدان پناه (۱۳۸۲) عوامل مؤثر بر میزان مشارکت اجتماعی شهروندان را با نمونه‌ای ۸۲۷ نفری در سطح مناطق بیست و دو گانه تهران بررسی کرده است.

پژوهش‌ها و پایان‌نامه‌های دانشجویی در خصوص اعتماد اجتماعی و عوامل مؤثر بر آن در ایران، گویای تأثیر مثبت روابط اجتماعی، تعهد تعمیم یافته، امنیت و رضایت اجتماعی و متغیرهای زمینه‌ای، چون: سن و جنس (مردان بیش از زنان) بر روی اعتماد اجتماعی است. (امیر کافی، ۱۳۷۵، عظیمی هاشمی، ۱۳۷۳). در همین زمینه، پژوهش‌ها مؤید تأثیر اعتماد عام بر اخلاق نظری و عملی است، همچنین، تأثیر متقابل عام‌گرایی با واسطه تعهد تعمیم یافته بر روی اعتماد به تأیید رسیده است. عظیمی هاشمی (۱۳۷۳) و کمالی (۱۳۸۳) در یک پیمایش ملی در ۲۸ شهر مرکز استان با نمونه‌ای ۸۲۶۰ نفری به بررسی اعتماد در حوزه فرهنگ و سیاست پرداخته‌اند.

از پژوهش‌هایی که به سنجش سرمایه اجتماعی در ایران پرداخته است، مطالعه‌ای است که به سفارش مؤسسه عالی پژوهش تأمین اجتماعی برای «بررسی مقدماتی کاربرد نظریه سرمایه اجتماعی در تحلیل وضعیت تأمین اجتماعی در ایران» (تاجبخش و دیگران، ۱۳۸۲) تهیه شده است و در آن، سه مؤلفه اصلی سرمایه اجتماعی آگاهی، اعتماد و مشارکت می‌پردازد. ارزیابی آگاهی و اعتماد، در سطح بین‌شخص در میان خانواده، اقوام و خویشان و دوستان و نیز اعتماد به گروه‌ها و اصناف مختلف صورت گرفته و هم با توجه به نگرش شهروندان به ارزش‌های حاکم بر جامعه. مشارکت نیز به طور غیر مستقیم و از طریق

اجتماعی مورد سنجش واقع شده است. یافته‌های این پژوهش بیانگر وجود دو نوع گروه و سازمان مدنی در نمونه مورد مطالعه است: (۱) سازمان‌هایی که بیشتر به قلمرو خصوصی، باورهای شخصی، اخلاق فردی، ورزش و اوقات فراغت مربوط می‌شوند؛ (۲) سازمان‌هایی که بیشتر به قلمرو سیاسی و اقتصادی مربوط می‌شوند.

پژوهش دیگری که در دانشگاه علوم بهزیستی و توانبخشی با عنوان «سرمایه اجتماعی در ایران، وضعیت موجود، دور نمای آینده و امکان شناسی گذار»، به وسیله محمد عبداللهی، پرویز پیران و میرطاهر موسوی (۱۳۸۵) به انجام رسیده است. این پژوهش با جامعه آماری افراد ۱۵ سال به بالای ساکن مراکز ۳۰ استان کشور با روش نمونه‌گیری خوشه‌ای چند مرحله‌ای و با حجم نمونه ۱۲۰۰۰ نفر به صورت پیمایشی با حمایت مالی سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی انجام گرفته است. طبق یافته‌های این پژوهش کم و کیف سرمایه اجتماعی، به ویژه در بعد روابط انجمنی پایین است. نوع غالب آن درون گروهی و قدیم با پیامدهای مثبت و منفی است. با توجه به پایین بودن میزان سرمایه اجتماعی، غلبه گونه قدیم بر جدید و نقش منفی آن از لحاظ جلوگیری از تحقق انسجام جمعی در سطح ملی، تقویت سرمایه اجتماعی جدید، به ویژه در بعد روابط انجمنی و پیامدهای مثبت آن از طریق اصلاح و بهبود محیط اجتماعی کنشگران فردی و جمعی، تقویت نهادهای مدنی ضروری است.

اهداف، فرضیات و روش تحقیق

اهداف تحقیق

هدف اصلی این تحقیق، سنجش میزان سرمایه اجتماعی در شهرهای مرکزی نوزده شهرستان استان

بررسی وضعیت نگرش نسبت به مهم‌ترین مسائل جامعه (امنیت، مشارکت، رفاه، آزادی) ارزیابی شده است.

از بررسی این پژوهش در می‌یابیم که اعتماد مردم به گروه‌های مختلف اجتماعی، طیف بسیار گسترده‌ای را شامل می‌شود و تقریباً از بی‌اعتمادی شدید (نسبت به بنگاه‌داران، تجار و بازاریان) تا اعتماد کامل (نسبت به معلمان و اساتید دانشگاه) را در برمی‌گیرد (تاجبخش و همکاران، ۱۳۸۲: ۱۶۴).

کیان تاجبخش در تحقیق دیگری تأثیر سرمایه اجتماعی را بر کارایی شوراهای محلی در استان فارس بررسی کرده است. این پژوهش به شیوه پیمایش در ۲۵ شهر با نمونه ۲۵۵۰ نفری انجام شده و نتایج گویای رابطه منفی اندازه شهر با آگاهی و اعتماد (اجتماعی و نهادی)، پایگاه اقتصادی، اجتماعی با اعتماد نهادی و اجتماعی و نیز رابطه منفی اعتماد به نهادها با مشارکت شورایی و از دیگر سو، رابطه مثبت آموزش و پایگاه اقتصادی و اجتماعی با آگاهی، آگاهی و اعتماد اجتماعی و نهادی، آگاهی و اعتماد با مشارکت و همچنین، رابطه مثبت اعتماد به نهادها با مشارکت سیاسی است.

از پژوهش‌های دیگر می‌توان به تحقیق آقای شارع‌پور (۱۳۸۳) با عنوان بررسی تجربی سرمایه اجتماعی در مازندران اشاره کرد که در میان جوانان ۱۵ تا ۲۴ ساله واقع در کلیه مراکز شهری آن استان انجام شده است. جامعه آماری شامل تعداد ۲۳۱۸۸۰ نفر و حجم نمونه ۵۹۹ نفر بوده است. در این پژوهش، ویژگی‌های فردی نمونه‌های مورد بررسی و رابطه آن با سطوح مختلف سرمایه اجتماعی و نیز رابطه بین متغیرهای سن، جنس، وضع تأهل، سطح تحصیلات، شهر محل سکونت، طبقه اجتماعی و میزان استفاده از رسانه‌های جمعی با میزان سرمایه

مراکز شهری شهرستان‌های استان آذربایجان شرقی انجام شده است. مجموع کل افراد بالای ۱۵ سال در مراکز شهری شهرستان‌های استان آذربایجان شرقی براساس نتایج سرشماری عمومی نفوس و مسکن سال ۱۳۸۵، ۲۱۱۲۹۹۹ نفر بوده است و با استفاده از فرمول کوکران، حجم نمونه خانوارهای مورد نیاز تعیین و سپس با مراجعه به این خانوارهای منتخب پرسشنامه‌ها تکمیل گردید.

$$n = \frac{569/824 \times (1/96)^2 (0/5)^2}{(1/96)^2 (0/5)^2 + 569824 (0/04)^2} = \frac{547259}{91268} = 599$$

با توجه به پراکندگی ناهمگون جمعیت در شهرستان‌های استان که سبب شده است در تعدادی از شهرستان‌ها نتایج قابل تعمیم نباشد، اقدام به افزایش حجم نمونه در تعدادی از مراکز شهری شهرستان‌های استان گردید تا نتایج قابلیت تعمیم به این شهرستان‌ها نیز داشته باشد. بر این اساس، با مراجعه به جدول کرجسی و مورگان^۱ حداقل حجم نمونه برای شهرستان‌های فوق‌الذکر ۱۵ نفر تعیین گردید که حجم نمونه حاصله به ۷۳۹ پرسشنامه افزایش پیدا کرد. برای انتخاب خانوارهای نمونه از شیوه نمونه‌گیری سهمیه‌ای متناسب استفاده شده است. تکنیک گردآوری داده‌ها نیز پرسشنامه است.

فرآیند شاخص‌سازی ابعاد سرمایه اجتماعی براساس الگوی مورد استفاده دارای سه بعد "سرمایه اجتماعی غیررسمی"، "سرمایه اجتماعی تعمیم‌یافته" و "سرمایه اجتماعی نهادی" است که برای سنجش سرمایه اجتماعی غیررسمی ۱۱ گویه، سرمایه اجتماعی تعمیم‌یافته ۱۹ گویه و سرمایه اجتماعی نهادی ۱۵ گویه در پرسشنامه گنجانده شد.

اعتبار و روایی ابزار سنجش نیز با توجه به اینکه

آذربایجان شرقی است در قالب همین هدف کلی اهداف جزئی زیر نیز مدنظر است:

- شناخت وضعیت سرمایه اجتماعی در مراکز شهری شهرستان‌های استان آذربایجان شرقی
- شناخت وضعیت مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی در مراکز شهرستان‌های استان آذربایجان شرقی
- سنجش سرمایه اجتماعی غیررسمی شهروندان مراکز شهری شهرستان‌های استان آذربایجان شرقی
- رتبه‌بندی شهرستان‌های استان آذربایجان شرقی از نظر سطح سرمایه اجتماعی غیر رسمی، تعمیم یافته و نهادی

سؤال‌های تحقیق

سؤال اصلی این تحقیق این است که میزان سرمایه اجتماعی در شهرهای مرکزی نوزده شهرستان استان آذربایجان شرقی چقدر است؟ همچنین سؤال‌های جزئی‌تر زیر نیز مدنظر است:

- وضعیت کلی سرمایه اجتماعی در مراکز شهری مورد مطالعه چگونه است؟
- وضعیت مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی در مراکز شهری مورد مطالعه چگونه است؟
- اعتماد غیررسمی شهروندان در مراکز شهری مورد مطالعه چگونه است؟
- شهرستان‌های استان از نظر سطح مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی در چه رتبه‌ای هستند؟

روش تحقیق، جامعه آماری، نمونه آماری و روش نمونه‌گیری

پژوهش حاضر از نوع پیمایشی بوده، با هدف توصیف ویژگی‌های سرمایه اجتماعی و ارائه تصویری از میزان آن در میان افراد ۱۵ سال به بالای

¹ Krejcie and Morgan

پاسخگویان بر حسب گروه‌های سنی نشان می‌دهد که پاسخگویان در دامنه سنی ۱۵ تا ۸۰ سال قرار داشتند. همچنین، بیشترین افراد پاسخگو در سنین ۲۶-۲۱ با ۱۶/۹ درصد و پس از آن گروه سنی ۳۲-۲۷ با ۱۶/۵ درصد بیشترین سهم پاسخگویان را به خود اختصاص دادند. میانگین سنی پاسخگویان هم در حدود ۳۵ سال بوده است.

توزیع پاسخگویان براساس سطح تحصیلات نیز نشان می‌دهد سطح تحصیلی دیپلم با ۳۲/۹ درصد بیشترین تعداد پاسخگویان را به خود اختصاص داده است و پس از آن، تحصیلات در حد لیسانس با ۱۳/۳ درصد در ردیف دوم قرار دارند. از کل پاسخگویان حدود ۲۷ درصد دارای تحصیلات دانشگاهی بودند و بقیه پاسخگویان دانشجو، دیپلم یا زیردیپلم بودند.

در زمینه ارتباطات تنها ۹/۳ درصد افراد پاسخگو در طول یک ماه گذشته از تلویزیون استفاده نکردند، ۸۷/۳ درصد از پاسخگویان به هیچ وجه به سینما نرفته‌اند، ۴۱/۶ درصد پاسخگویان در طول یک ماه گذشته به خواندن روزنامه رغبت نشان داده‌اند و ۲۰۹ نفر از پاسخگویان برابر ۲۸/۳ درصد در طول یک ماه گذشته از اینترنت استفاده کرده‌اند.

الگوی مورد استفاده در تحقیق حاضر برگرفته از الگویی است که طی چند سال گذشته در بسیاری از کشورها به کار گرفته شده، نسبت به اعتبار محتوایی^۱ ابزار سنجش تا حدودی از قبل اطمینان حاصل شده بود. با وجود این، به جهت تطبیق آن با شرایط بومی، پرسشنامه طراحی شده در اختیار تعدادی از متخصصان علوم اجتماعی و آشنا با مفهوم سرمایه اجتماعی قرار گرفت و از نظرهای آنان برای شناسایی اعتبار شاخص‌ها استفاده شد. بدین ترتیب، اعتبار صوری^۲ ابزار تأمین گردید. برای حصول اطمینان از روایی یا پایایی^۳ ابزار سنجش، سؤال‌های پرسشنامه مورد پیش‌آزمون^۴ قرار گرفتند. در این مطالعه مقدماتی، ۷۰ نفر از افراد پاسخگو (غیرنمونه) پرسشنامه مورد نظر را تکمیل کردند. نتایج به دست آمده مقدار آلفای کرونباخ برابر ۰/۶۵ می‌باشد که تقریباً پایایی پرسشنامه مورد تأیید قرار می‌گیرد.

معرفی متغیرها و شاخص‌های سرمایه اجتماعی

چنانکه ذکر گردید، برای هر کدام از ابعاد مختلف سرمایه اجتماعی، گویه‌هایی طراحی شد تا به وسیله آنها سطح سرمایه اجتماعی در هر شهر سنجیده شود. در بخش سرمایه اجتماعی غیر رسمی ۱۱ گویه، در بخش سرمایه اجتماعی تعمیم یافته ۱۹ گویه و در بخش سرمایه اجتماعی نهادی ۱۵ گویه به شرح جدول ذیل طراحی و در معرض پاسخگویان قرار گرفت.

یافته‌ها

در این تحقیق حدود ۵۳ درصد پاسخگویان را زن و ۴۶ درصد را مردان تشکیل می‌دهند. توزیع

¹ Content Validity

² Face Validity

³ Reliability

⁴ Pre-test

جدول ۴- گویه‌های پرسشنامه برای ارزیابی سطح سرمایه اجتماعی شهرها

ردیف	سرمایه اجتماعی غیر رسمی	سرمایه اجتماعی تعمیم یافته	سرمایه اجتماعی نهادی
	شما تا چه حد به اعضای خانواده خود اعتماد دارید؟	آیا اکثر مردم این شهر قابل اعتماد هستند؟	میزان اعتماد به معلمان؟
	شما اقوام و خویشان خود را تا چه حد قابل اعتماد می‌دانید؟	به طور کلی آیا اکثر مردم قابل اعتماد هستند؟	میزان اعتماد به نظام قضایی و قضات؟
	شما تا چه حد به دوستان خود اعتماد دارید؟	تا چه حد مردم این شهر آمادگی و تمایل کمک به یکدیگر دارند؟	میزان اعتماد به رانندگان تاکسی؟
	تا چه حد به همسایگان خود اعتماد دارید؟	آیا اکثر مردم، آمادگی و تمایل کمک به یکدیگر دارند؟	میزان اعتماد به پزشکان؟
	تا چه حد اعضای خانواده شما آمادگی و تمایل کمک کردن به یکدیگر دارند؟	افراد ساکن در محله شما، تا چه حد با هم رابطه دارند؟	میزان اعتماد به مدیران سازمان‌های دولتی؟
	تا چه حد اقوام و خویشان شما تمایل و آمادگی کمک کردن به یکدیگر دارند؟	افراد محله شما، تا چه اندازه به مشارکت در حل مشکلات خود تمایل دارند؟	میزان اعتماد به پلیس و نیروی انتظامی؟
	تا چه حد دوستان شما آمادگی و تمایل کمک کردن به یکدیگر دارند؟	تا چه حد افراد ساکن محله شما منصفانه در امور محلی مشارکت می‌کنند؟	میزان اعتماد به نمایندگان مجلس؟
	فکر می‌کنید تا چه حد همسایگان شما آمادگی و تمایل کمک کردن به یکدیگر دارند؟	تا چه حد اعضای گروه‌هایی که شما عضو آنها هستید، دارای وضعیت اقتصادی و فرهنگی یکسان و مشابه‌ای هستند؟	میزان اعتماد به استادان دانشگاه؟
	تا چه حد اعضای خانواده شما، دوستان نزدیک یکدیگر را می‌شناسند؟	آیا عضو هیچ یک از سازمان‌های غیردولتی مستقل (NGO) هستید؟	میزان اعتماد به روحانیان؟
	تا چه حد دوستان شما، با یکدیگر نیز دوست هستند؟	عضویت در باشگاه ورزشی و تفریحی؟	میزان اعتماد به کسبه و بازاریان؟
	تا چه حد همسایگان خود را می‌شناسید؟	عضویت در انجمن‌های هنری و فرهنگی؟	میزان اعتماد به ورزشکاران؟
	-	عضویت در انجمن‌های علمی و آموزشی؟	میزان اعتماد به روزنامه‌ها؟
	-	عضویت در تشکل‌های سیاسی؟	اعتماد به رسانه‌های تصویری
	-	عضویت در هیأت‌های مذهبی؟	اعتماد به رادیو و تلویزیون خارجی؟
	-	عضویت در تشکل‌های تعاونی؟	میزان اعتماد به سیاستمداران؟
	-	عضویت در صندوق قرض‌الحسنه دوستانه؟	-
	-	عضویت در گروه‌های خیریه؟	-
	-	عضویت در گروه‌های طرفدار محیط زیست	-
	-	عضویت در تشکل‌های محلی و همسایگی	-

هم محله‌ای‌ها»، «شرکت در مراسم جشن و شادی هم محله‌ای‌ها»، «نشستن با افراد محل برای حل یک مسأله یا انجام کاری در محله» و ... مشارکت داشته‌اند. ۲۳/۸ درصد پاسخگویان متمایل به عضویت

در زمینه فعالیت‌ها و مشارکت‌های اجتماعی، داده‌ها گویای آن است که بیش از ۸۲/۹ درصد پاسخگویان در فعالیت‌های مربوط به محله خودشان که از جمله آنها «شرکت در مراسم ختم همسایگان و

در NGOها بوده‌اند که نشان‌دهنده پایین بودن زمینه‌های کاری در این خصوص است، اما از همه کمتر مشارکت سیاسی است که پاسخگویان تمایل کمتری به آن نشان داده‌اند و تنها ۱۶/۸ درصد افراد در سیاست مشارکت داشته‌اند.

۳۳/۵ درصد از پاسخگویان به صورت هفتگی با فامیل و خویشاوندان رفت و آمد داشته‌اند. با مقایسه آمار و ارقام به دست آمده، روابط و پیوندها بیشتر میان نزدیکان و آشنایان برقرار بوده و هر چه فاصله آشنایی بیشتر می‌شود، از میزان رفت و آمد هم کاسته می‌شود.

بیش از ۴۴ درصد پاسخگویان در هیأت‌های مذهبی عضویت داشته‌اند. شرکت مداوم در یک کلاس قرآن با ۳۴/۹ درصد پس از عضویت در هیأت‌های مذهبی در مقام بعدی قرار داشت. در مقابل، کمترین میزان عضویت پاسخگویان مربوط به تشکل‌های سیاسی (حدود ۳/۶ درصد) و تشکل‌های کارگری با (حدود ۶/۲ درصد) بود. جایگاه پایین عضویت در تشکل‌های سیاسی حاکی از عدم تمایل افراد به تشکل‌های سیاسی و نهادینه نشدن احزاب در میان مردم و کناره‌گیری آنها از سیاست و کارهای سیاسی است.

در خصوص اعتمادپذیری مردم، ۳۲۷ نفر برابر با ۴۴/۴ درصد جواب منفی و حدود ۳۵ درصد جواب تا حدودی و تنها ۱۸۵ نفر برابر با ۲۳ درصد جواب مثبت دادند. به عبارت دیگر، حدود ۴۴/۴ درصد پاسخگویان اکثر مردم را قابل اعتماد نمی‌دانند. میزان اعتماد پاسخگویان به خانواده بیش از ۹۳ درصد، به اقوام حدود ۶۵ درصد، به دوستان حدود ۴۹ درصد و به همسایگان حدود ۵۴ درصد است. بدین ترتیب مشخص می‌شود که در بین شبکه‌های غیررسمی، خانواده از بالاترین میزان اعتماد و دوستان از کمترین

میزان اعتماد افراد پاسخگو برخوردارند.

اعتماد پاسخگویان به گروه‌های اجتماعی گویای آن است که ۶۷ درصد آنان به معلمان اعتماد زیاد و کامل دارند، ۴۰ درصد به قضات، ۳۷/۹ درصد به رانندگان تاکسی و ۶۰/۱ درصد به پزشکان اعتماد زیاد و کامل دارند. ۳۲ درصد پاسخگویان به مدیران سازمان‌های دولتی اعتمادی ندارند. ۶۵/۳ درصد آنان به پلیس اعتماد زیاد و کامل دارند. کمترین میزان اعتماد پاسخگویان به ترتیب معطوف به گروه‌های اجتماعی، رادیو و تلویزیون خارجی، کسبه و بازاریان و روزنامه‌هاست. بیشترین میزان اعتماد نیز به ترتیب معطوف به گروه‌های اجتماعی، معلمان، پلیس و نیروی انتظامی، اساتید دانشگاه و پزشکان است.

به طور کلی، مطالعه حاضر نشان می‌دهد که هم اکنون پایین‌ترین سطح اعتماد اجتماعی به مشاغل با ماهیت سیاسی و تجاری و بالاترین سطح اعتماد به مشاغل فرهنگی است. با توجه به اطلاعات به دست آمده وضعیت سرمایه اجتماعی در شهرهای مرکزی استان در سه بعد غیر رسمی، تعمیم یافته و نهادی به شرح ذیل است:

وضعیت سرمایه اجتماعی غیر رسمی

بر اساس نتایج داده‌ها، بیشترین سرمایه غیررسمی در میان شهرهای استان مربوط به شهرهای مراغه، چاراویماق و ملکان و کمترین آن متعلق به هریس، مرند و هشترود است. این بعد از سرمایه اجتماعی که اعتماد افراد به خانواده، دوستان، آشنایان، همسایگان و هم محلی‌ها را نشان می‌دهد، در میان شهرهای کوچک استان نمود بیشتری نسبت به شهرهای بزرگتر دارد (جدول ۵). تحلیل واریانس داده‌ها نیز این تفاوت بین مراکز شهری استان را تأیید می‌کند (جدول ۶).

جدول ۵- رتبه‌بندی میانگین سرمایه اجتماعی غیررسمی به تفکیک شهرها

رتبه	شهر	میانگین	انحراف استاندارد	کمینه	بیشینه
۱	مراغه	۹۷.۲۸	۹۲.۴	۱۱	۳۸
۲	چاراویماق	۹۲.۲۹	۰۹.۳	۲۴	۳۵
۳	ملکان	۸۸.۲۹	۰۱.۴	۲۱	۳۶
۴	بستان آباد	۸۶.۳۴	۵۱.۴	۲۷	۴۰
۵	اهر	۸۶.۲۸	۴۷.۵	۱۷	۳۹
۶	ورزقان	۸۰.۲۹	۸۷.۳	۲۳	۳۸
۷	جلفا	۶۱.۲۹	۰۱.۴	۲۱	۳۶
۸	شبستر	۶۰.۲۹	۹۲.۴	۲۳	۳۹
۹	تبریز	۵۸.۲۸	۴۰.۴	۱۳	۳۹
۱۰	اسکو	۵۰.۲۹	۵۱.۵	۱۷	۳۸
۱۱	سراب	۴۰.۳۱	۴۰.۴	۲۱	۴۰
۱۲	کلیبر	۴۰.۳۰	۹۷.۳	۲۳	۳۸
۱۳	میانه	۳۹.۲۹	۹۷.۴	۱۸	۳۸
۱۴	آذرشهر	۳۵.۳۰	۷۹.۵	۱۶	۳۹
۱۵	بناب	۳۰.۳۲	۵۶.۴	۲۲	۴۰
۱۶	عجب شیر	۲۶.۲۹	۳۰.۳	۲۴	۳۵
۱۷	هریس	۲۰.۳۰	۸۰.۳	۲۲	۳۶
۱۸	مرند	۱۲.۲۹	۳۳.۳	۲۲	۳۶
۱۹	هشترود	۰۰.۳۰	۵۸.۴	۲۲	۳۸

جدول ۶- واریانس سرمایه اجتماعی غیر رسمی

	Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
Between Groups	16.528	18	.918	2.465	.001
Within Groups	172.835	464	.372		
Total	189.364	482			

وضعیت سرمایه اجتماعی نهادی

داده‌های جدول نشان می‌دهد که شهرهای هریس، جلفا و مرند بیشترین سرمایه اجتماعی نهادی را دارا

هستند و شهرهای سراب، کلیبر و ورزقان دارای کمترین میزان سرمایه اجتماعی در میان شهرهای استان هستند و شهرهای شبستر و مراغه و اسکو نیز

از میزان سرمایه اجتماعی متوسطی برخوردارند. شهرهای استان از لحاظ سرمایه اجتماعی نهادی (جدول ۷) بر اساس تحلیل واریانس انجام یافته بین تفاوت موجود معنی‌دار بود (جدول ۸).

جدول ۷- رتبه‌بندی میانگین سرمایه اجتماعی نهادی به تفکیک شهرها

رتبه	شهر	میانگین	انحراف استاندارد	کمینه	بیشینه
۱	هریس	۸۵.۵۰	۴۷.۹	۳۵	۶۸
۲	جلفا	۷۵.۴۸	۷۳.۹	۳۵	۶۳
۳	مرند	۶۶.۴۹	۵۶.۶	۴۲	۵۷
۴	شبستر	۶۶.۴۶	۲۹.۸	۳۳	۵۶
۵	مراغه	۶۴.۵۴	۳۰.۱۰	۳۱	۷۲
۶	اسکو	۵۷.۴۸	۰۹.۸	۳۶	۶۶
۷	بستان آباد	۵۰.۵۵	۱۰.۸	۴۰	۶۳
۸	چارویماق	۴۴.۵۰	۸۱.۵	۳۹	۵۹
۹	عجب شیر	۴۲.۴۸	۸۰.۷	۳۴	۵۷
۱۰	ملکان	۴۱.۵۳	۲۷.۹	۳۷	۷۳
۱۱	اهر	۳۵.۵۲	۳۶.۷	۴۰	۶۳
۱۲	آذرشهر	۳۳.۴۸	۰۹.۸	۲۹	۶۲
۱۳	تبریز	۳۰.۴۷	۲۳.۹	۲۲	۶۷
۱۴	بناب	۲۰.۵۴	۵۹.۱۰	۲۸	۷۱
۱۵	میانه	۰۹.۴۸	۸۰.۹	۳۳	۷۲
۱۶	هشتروند	۰۷.۴۶	۰۴.۷	۳۶	۶۲
۱۷	ورزقان	۰۰.۵۳	۴۱.۸	۴۱	۶۲
۱۸	کلیبر	۰۰.۴۹	۹۲.۷	۳۲	۶۰
۱۹	سراب	۰۰.۴۴	۵۵.۱۳	۲۴	۶۱

جدول ۸- واریانس سرمایه اجتماعی نهادی

	Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
Between Groups	23.871	18	1.326	2.842	.000
Within Groups	258.943	555	.467		
Total	282.813	573			

وضعیت سرمایه اجتماعی تعمیم یافته

مطابق جدول (۹) که رتبه‌بندی میانگین سرمایه اجتماعی «تعمیم یافته» در میان پاسخگویان شهرهای مرکزی استان آذربایجان شرقی را نشان می‌دهد، شهرهای «ملکان»، «بناب» و «تبریز» در رتبه‌های نخست قرار دارند و شهرهای «مرند»، «اهر» و «هشترود» در انتهای این رتبه‌بندی هستند. تحلیل واریانس حاکی از وجود ارتباط معنی‌دار در بین شهرهای استان به لحاظ سرمایه اجتماعی تعمیم یافته

است؛ یعنی اگرچه از الگوی معینی تبعیت نمی‌کند، با این همه میانگین سرمایه اجتماعی تعمیم یافته در مراکز شهری کوچک استان بیشترین نمره را به خود اختصاص داده‌اند و دارای بیشترین حد این نوع از سرمایه اجتماعی هستند (جدول ۹). بر اساس تحلیل واریانس انجام یافته بین شهرهای استان از لحاظ سرمایه اجتماعی نهادی تفاوت موجود معنی‌دار بود (جدول ۱۰).

جدول ۹- رتبه‌بندی میانگین سرمایه اجتماعی تعمیم یافته به تفکیک شهرها

رتبه	شهر	میانگین	انحراف استاندارد	کمینه	بیشینه
۱	ملکان	۸۶.۵۹	۶۳.۱۵	۴۱	۹۰
۲	بناب	۷۸.۵۵	۸۱.۱۱	۳۱	۷۹
۳	تبریز	۷۵.۴۴	۱۱.۱۰	۲۳	۷۲
۴	هریس	۶۴.۴۸	۹۱.۹	۳۲	۶۵
۵	آذرشهر	۶۱.۵۳	۸۱.۸	۴۱	۶۹
۶	سراب	۶۰.۴۹	۲۸.۱۰	۳۸	۶۸
۷	اسکو	۴۶.۴۷	۱۳.۱۰	۳۱	۶۷
۸	چاراویماق	۴۰.۴۷	۴۲.۱۲	۳۲	۶۸
۹	میانه	۲۱.۴۸	۹۵.۱۲	۳۲	۶۹
۱۰	کلیبر	۱۸.۴۹	۸۰.۱۱	۳۴	۷۲
۱۱	جلفا	۱۵.۴۲	۷۷.۹	۳۰	۶۱
۱۲	شبستر	۱۲.۵۱	۸۵.۱۰	۴۰	۷۵
۱۳	بستان‌آباد	۱۰.۵۱	۸۸.۹	۳۷	۶۷
۱۴	عجب‌شیر	۱۰.۴۹	۰۴.۱۰	۳۹	۶۶
۱۵	مراغه	۱۰.۴۹	۶۲.۱۱	۲۳	۷۲
۱۶	ورزقان	۰۸.۴۶	۷۷.۷	۳۸	۶۰
۱۷	هشترود	۰۰.۴۹	۳۹.۸	۳۸	۶۰
۱۸	اهر	۰۰.۴۶	۸۵.۹	۳۰	۶۵
۱۹	مرند	۰۰.۴۵	۷۸.۹	۲۵	۶۵

جدول ۱۰- واریانس سرمایه اجتماعی تعمیم یافته

	Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
Between Groups	16.008	18	.889	2.824	.000
Within Groups	224.892	714	.315		
Total	240.900	732			

از لحاظ آماری را نشان می‌دهد که معنی‌دار است؛ یعنی میزان سرمایه اجتماعی تعمیم یافته در میان مردان بیش از زنان در شهرهای مرکزی استان آذربایجان شرقی می‌باشد و این تفاوت از لحاظ آماری نیز معنی‌دار است.

یکی دیگر از انواع سرمایه اجتماعی، سرمایه اجتماعی نهادی است که میزان اعتماد پاسخگویان به نهادها و سازمان‌ها را نشان می‌دهد. جدول (۱۱) حاکی از آن است که میزان میانگین سرمایه اجتماعی در میان زنان (۵۹.۴۹) بیش از مردان (۴۵.۴۸) است. آزمون T تفاوت در بین دو میانگین از لحاظ آماری معنی‌دار نیست.

مقایسه میانگین انواع سرمایه اجتماعی در میان زنان و مردان شهرهای مرکزی استان گویای آن است که در سرمایه اجتماعی غیررسمی میانگین مردان (۳۴.۲۹) بیش از زنان (۲۰.۲۹) است. آزمون T تفاوت ناچیز بین دو میانگین از لحاظ آماری را نشان می‌دهد که معنی‌دار نیست؛ یعنی در میزان سرمایه اجتماعی غیر رسمی در میان زنان و مردان شهرهای مرکزی استان آذربایجان شرقی تفاوت زیادی وجود ندارد.

همچنین، مقایسه میانگین سرمایه اجتماعی تعمیم یافته در میان زنان و مردان شهرهای مرکزی استان حاکی از آن است که میانگین مردان (۴۱.۲۹) بیش از زنان (۲۷.۶۵) است. آزمون T تفاوت بین دو میانگین

جدول ۱۱- مقایسه میانگین نمره انواع سرمایه اجتماعی در میان زنان و مردان

متغیر	زنان		مردان		آماره
	انحراف استاندارد	میانگین	انحراف استاندارد	میانگین	
سرمایه اجتماعی غیر رسمی	۵۳.۴	۲۰.۲۹	۶۵.۴	۳۴.۲۹	سطح معنی‌داری
سرمایه اجتماعی تعمیم یافته	۹۸.۶	۶۵.۲۷	۸۹.۶	۴۱.۲۹	مقدار T
سرمایه اجتماعی نهادی	۰۵.۹	۵۹.۴۹	۶۵.۹	۴۵.۴۸	۴۱۲ -
					۰.۶۷
					۱.۰۰
					۰.۱۷۶

شاید بتوان علت آن را شتاب روند جهانی شدن و تشدید روند تحولات و تعاملات اجتماعی و گسترش دامنه و عمق آن در همه سطوح محلی، ملی و بین‌المللی، دانست (عبداللهی، ۱۳۸۱: ۱۰۱).

بحث و نتیجه‌گیری

کشورهایی که از تکثر و تنوع قومی - زبانی و نژادی برخوردارند، همگرایی درونی سرزمین و ملی را از وظایف اولیه و اولویت‌دار خود به حساب می‌آورند.

نظام‌ها برقرار و به تبع آن انسجام کلی در جامعه تأمین گردد؛ یعنی «هر چه قویتر پیوندهای ضعیف، هر چه بیشتر انسجام کل»^۱. به عبارت دیگر، هر چه پیوندهای ضعیف قویتر شوند، انسجام کل بیشتر و انسجام محلی ضعیف تر و بالعکس (همان، ۳۰) و چنین است که افراد با اعضای خانواده، فامیل و خویشاوندان و دوستان خود بیشتر رابطه عاطفی داشته، کمتر با دیگران اجتماعی روابط عاطفی دارند. در روابط اجتماعی و اقتصادی هم دوستان، همشهری‌ها، مردم، اهالی محله در اولویت هستند تا دیگران و این امر نشان دهنده انسجام بیشتر محلی و پیوند ضعیف اجتماعی است و این امر در مراکز شهری با جمعیت پایین و کمتر توسعه یافته نمود بیشتری پیدا می‌کند، در حالی که در مراکز شهری توسعه یافته و با جمعیت بالا سرمایه اجتماعی در سه سطح مورد بررسی از میزان پایینی برخوردار است که باید در پژوهش‌های دیگر بدان توجه بیشتری شود.

در جامعه امروزی افراد با اعضای خانواده، فامیل و خویشاوندان و دوستان خود بیشتر رابطه عاطفی داشته، در مرحله بعد با آنان رابطه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی برقرار می‌کنند. در برقراری روابط فرهنگی، دوستان و پس از آن فامیل همکاران قرار می‌گیرند. در روابط اجتماعی دوستان، همشهری‌ها، مردم و اهالی محله در اولویت هستند. در روابط اقتصادی هم بعد از خانواده، همکاران، فامیل و خویشان و دوستان بالاترین روابط را دارند. در این روابط، افراد به جز اعضای خانواده از دیگران در حد کم درخواست کمک می‌کنند.

میزان ارتباط افراد با نهادها، مؤسسات و سازمان‌ها بیش از افراد و گروه‌ها به ویژه ناآشنایان است؛ به این معنا که افراد بر حسب ضرورت با مراکز دولتی و غیردولتی ارتباط داشته و بیشتر مرادآنها با آشنایان (خانواده، اقوام و دوستان) بوده است.

توسعه فرایندی همه جانبه است. سرمایه اجتماعی از جمله حلقه‌های مفقوده و مورد غفلت در فرآیند توسعه است که به طور خاص در دهه اخیر توجه صاحب‌نظران را به خود جلب کرده است. یافته‌های پژوهشی در سطوح خرد، میانه و کلان، همگی بیانگر همبستگی بالای میزان سرمایه اجتماعی^۱ مردم هر جامعه با شاخص‌های توسعه آن جامعه است. متفکرانی از قبیل جیمز کلمن^۲، گابریل آلموند^۳، سیدنی وربا^۴ و ف. فوکویاما^۵ معتقدند یکی از اجزای سازنده سرمایه اجتماعی، یعنی اعتماد میان فردی، عنصری ضروری برای ایجاد زیرساخت‌های دموکراسی و سازمان‌های پیچیده‌ای است که فعالیت‌های کلان اقتصادی بر آن تکیه دارند (اینگهارت، ۱۳۸۰: ۱۰۵).

یکی از نظریه‌هایی که تبیین کننده سرمایه اجتماعی در جامعه مدرن امروزی است، نظریه پیوندهای ضعیف^۶ است که توسط جامعه‌شناس آمریکایی به نام «مارک گرانوئیر»^۷ در سال ۱۹۷۳ مطرح شد (چلبی، ۱۳۷۳: ۲۹). تئوری محوری این نظریه عنوان می‌کند: «وقتی دو نفر، هر دو، دوست شخص ثالثی شوند، احتمالاً آشنا یا دوست یکدیگر خواهند شد».

فارو^۸ این تئوری را این گونه توضیح می‌دهد، که ما دو نوع انسجام داریم: انسجام کل^۹ و انسجام محلی^{۱۰}. اگر تمام پیوندها از نوع قومی بودند، گروه‌ها و خرده نظام‌های جامعه مجزا از هم و نظام کلی فاقد انسجام بود و این قدرت پیوندهای ضعیف است که در واقع اجازه می‌دهد ارتباط بین گروه‌ها و خرده

¹ social capital

² J. Coleman

³ G. A. Almond

⁴ C. Verba

⁵ F. Fukuyama

⁶ Weak ties theory

⁷ M. Granovetter

⁸ fararo

⁹ global integration

¹⁰ local integration

اجتماعی پیامدهای مثبت و منفی را به دنبال خواهد داشت و باید که اعتماد کلی افراد را نسبت به سرزمین افزایش داد و با تقویت ابعاد سرمایه اجتماعی کاهش فرسایش آنها زمینه را برای افزایش اعتماد و روابط گسترده‌تر و انسجام بیشتر و برون‌گروھی فراهم کرد.

منابع

- امیرکافی، مهدی. (۱۳۷۴). *اعتماد اجتماعی: اعتماد اجتماعی و عوامل مؤثر بر آن، مقطع: کارشناسی ارشد*، دانشگاه شهید بهشتی.
- اینگلهارت، رونالد. (۱۳۷۳). *تحول فرهنگی در جامعه پیشرفت صنعتی*، ترجمه: مریم وتر، تهران: انتشارات کویر.
- برهان یزدانی، سمیه. (۱۳۸۳). *بررسی وضعیت سرمایه اجتماعی در ایران طی دوران پس از انقلاب اسلامی*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، رشته اقتصاد، دانشگاه الزهراء.
- بورديو، پیر. (۱۳۸۴). *شکل‌های سرمایه، سرمایه اجتماعی، اعتماد، دموکراسی و توسعه*، به کوشش کیان تاجبخش، ترجمه افشین خاکباز و حسن پویان، صص ۱۳۱-۱۶۷.
- پاتنام، روبرت. (۱۳۸۰). *دموکراسی و سنت‌های مدنی*، ترجمه محمد تقی دلفروز، تهران: نشر روزنامه سلام.
- تاجبخش، کیان. (۱۳۸۴). «نقش سرمایه اجتماعی در ایجاد سرمایه انسانی، سرمایه اجتماعی، اعتماد، دموکراسی و توسعه» (مجموعه مقاله)، ترجمه افشین خاکباز و حسن پویان، صص ۴۱-۹۱، تهران: نشر شیرازه.
- تاجبخش، کیان؛ ثقفی، مراد؛ کوهستانی نژاد، مسعود. (۱۳۸۲). «بررسی مقدماتی کاربرد نظریه سرمایه اجتماعی در تحلیل وضعیت تأمین

براساس یافته‌های پژوهش، تفاوت قابل ملاحظه‌ای میان انواع سرمایه اجتماعی در مؤلفه‌های روابط انجمنی، هنجارها و اعتماد اجتماعی، پیوندها و اعتماد بین فردی وجود داشته است. در بعد روابط انجمنی، میزان همکاری افراد با گروه‌ها و نهادهای مدنی کم است. بالاترین سطح به ترتیب به همکاری با گروه‌های مذهبی، گروه‌های خیریه و بسیج و کمترین حد هم به گروه‌های سیاسی تعلق دارد. عضویت در گروه‌ها و نهادهای مدنی هم کم بود. بالاترین درصد عضویت مربوط به گروه‌های مذهبی، و کلاس قرآن، گروه‌های ورزشی و کمترین حد هم متعلق به گروه‌های سیاسی است. اکثر افراد در برنامه‌ها و جلسات گروه‌ها و نهادهای مدنی مشارکت نداشته و یا در حد کم شرکت کرده، کمک مالی و فکری بسیار کمی به این گروه‌ها و نهادها می‌کنند.

در صورتی که سرمایه اجتماعی جدید در جوامع مدرن مبتنی بر روابط بین گروهی با اعتماد تعمیم یافته است، اما نکته قابل تأمل در استان فرسایش برخی ابعاد سرمایه اجتماعی قدیم است، در صورتی که هنوز سرمایه اجتماعی جدید شکل نگرفته یا نهادینه نشده است. در این شرایط با بروز نابسامانی‌های اجتماعی در سطوح مختلف روبه رو خواهیم بود که معرف گسست‌های اجتماعی و منبع افزایش مسائل و آسیب‌های اجتماعی است.

غالب بودن گونه سنتی سرمایه اجتماعی را می‌توان در رابطه سطح توسعه‌یافتگی و سرمایه اجتماعی استان‌ها هم مشاهده کرد. بالاترین میزان سرمایه اجتماعی در مراکز شهرهای کمتر توسعه‌یافته نظیر هشتروند و چاراوایماق وجود داشته و پایین‌ترین حد هم به شهرهای توسعه یافته استان، همچون تبریز اختصاص داشته است. به این ترتیب، در استان آذربایجان شرقی سرمایه اجتماعی درون‌گروھی بیش از برون‌گروھی یا جدید است. غلبه این گونه سرمایه

- اقتصادی و برنامه‌ریزی، صبوری کاشانی، نژاد منوچهر. (۱۳۵۴). تصمیم‌گیری و مشارکت: بررسی انجمن‌های شهر در نظام کنونی عدم تمرکز، تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات اجتماعی.
- عبداللهی، محمد، محمد عثمان حسین بر. (۱۳۸۱). «گرایش دانشجویان بلوچ به هویت ملی در ایران»، فصلنامه جامعه‌شناسی ایران، سال چهارم، شماره ۴، صص ۱۰۱-۱۲۶.
- عبداللهی، محمد، پرویز پیران و میرطاهر موسوی. (۱۳۸۵). «سرمایه اجتماعی در ایران، وضعیت موجود، دور نمای آینده و امکان شناسی گذار»، رفاه اجتماعی، سال ششم، ش ۲۵، صص ۱۹۵-۲۳۳.
- عظیمی هاشمی، مژگان. (۱۳۷۳). عام‌گرایی و عوامل مؤثر بر آن، پایان‌نامه کارشناسی ارشد پژوهشگری اجتماعی، دانشگاه شهید بهشتی تهران.
- علوی تبار، علیرضا. (۱۳۷۹). بررسی الگوی مشارکت شهروندان در اداره امور شهرها، تهران: سازمان شهرداری‌های کشور.
- کلمن، جیمز. (۱۳۷۷). بنیادهای نظریه اجتماعی، ترجمه: منوچهر صبوری، تهران: نشر نی.
- کمالی، افسانه. (۱۳۸۰). مطالعه تطبیقی اعتماد اجتماعی در دو حوزه فرهنگ و سیاست، پایان‌نامه دکتری، دانشگاه تهران.
- محسنی، منوچهر. (۱۳۷۴). نگرش‌ها و اعتماد: بررسی آگاهی‌ها، نگرش‌ها و رفتارهای اجتماعی-فرهنگ و ایران، تهران: نشر زهد.
- ناطق‌پور، محمد جواد و سید احمد فیروزآبادی. (۱۳۸۴). «بررسی سرمایه اجتماعی و عوامل مؤثر بر شکل‌گیری آن در شهر تهران»، مجله جامعه‌شناسی ایران، دوره ششم، ش ۴، فصل اجتماعی در ایران»، مؤسسه عالی پژوهش تأمین اجتماعی، گزارش شماره ۱۰۷.
- توسلی، غلامعباس. (۱۳۸۱). «سرمایه اجتماعی، ثروت نامرئی»، مصاحبه با دکتر توسلی، دکتر ذکایی و دکتر شارع‌پور، مجله فرهنگ و پژوهش، ش ۱۰۰، صص ۲۶-۲۹.
- توسلی، غلامعباس و موسوی، مرضیه. (۱۳۸۴). «مفهوم سرمایه در نظریات کلاسیک و جدید با تأکید بر نظریه‌های سرمایه اجتماعی»، نامه علوم اجتماعی، ش ۲۶.
- چلبی، مسعود. (۱۳۷۳). «تحلیل شبکه در جامعه‌شناسی»، فصلنامه علوم اجتماعی دانشگاه علامه طباطبایی، دوره دوم شماره پاییز و زمستان.
- _____. (۱۳۷۵). جامعه‌شناسی نظم، تهران: نشر نی.
- دینی ترکمانی، علی. (۱۳۸۵). «تبیین افول سرمایه اجتماعی»، فصلنامه علمی پژوهشی رفاه اجتماعی، سال ششم، ش ۲۳، زمستان، صص ۱۴۷-۱۷۱.
- رضایی، عبدالعلی. (۱۳۷۳). شکل صنفی و مشارکت اجتماعی، پایان‌نامه کارشناسی ارشد رشته جامعه‌شناسی، تهران، دانشگاه علامه طباطبایی.
- رنانی، محسن. (۱۳۸۱). «سقوط سرمایه اجتماعی»، ماهنامه آفتاب، ش ۱۶، خرداد.
- شارع‌پور، محمود. (۱۳۸۵). «سنجش سرمایه اجتماعی در استان مازندران»، سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی استان مازندران.
- شارع‌پور، محمود. (۱۳۸۵). سرمایه اجتماعی: مفهوم‌سازی، سنجش و دلالت‌های سیاستگذاری، سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی کشور، سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی استان مازندران، معاونت

- for Educational Research and Innovation, Paris
- Putnam, R.D. (1995) "Bowling alone: American's Declining Social Capital" / *Journal of Democracy*, vol. 6. No. 1. 6(1), 65, 78
- Putnam, R.D. (1998) 'Foreword', *Housing Policy Debate*, Vol. 9, No. 1, pp. V-viii.
- Putnam, R.D. (2000) *Bowling alone: The collapse and revival of American community*. New York: Simon and Schuster
- Stone, W. and Hughes, J. (2002a) "Social Capital Empirical Meaning and Measurement Validity", *Australian Institute of Family Studies, Research Paper*, No. 27, www.aes.asn.au
- Stone, W. and Hughes, J. (2002b) Measuring Social Capital: Towards a Standardized approach, Australasian Evaluation Society International Conference, available at: www.aes.asn.au/topics/extsocialdevelopment/extsocialcapital
- World Bank, (2009) <http://web.worldbank.org/wbsite/external/>
- Ziersch, Anna. (2003) "Social Capital Glossary", *Journal of Epidemiology and Community Health*, May, 57, 5, 320-32
- زمستان، صص ۵۹-۹۱.
- یزدان پناه، لیلی. (۱۳۸۲). بررسی عوامل مؤثر بر میزان مشارکت اجتماعی شهروندان ۱۸ سال و بالاتر شهر تهران، مقطع دکتری جامعه‌شناسی، دانشگاه علامه طباطبائی، راهنما: پیرامون.
- یوسفی، محمدرضا. (۱۳۸۳). بررسی تأثیر سرمایه اجتماعی بر عملکرد شوراهای اسلامی مطالعه موردی روستاهای دهستان کندوله شهرستان صحنه استان کرمانشاه، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، رشته مدیریت توسعه، دانشگاه تهران
- Cavaye, Jim. (2004) Social Capital: a Commentary on Issues, Understanding and Measurement, community Development, Australia/ www.obspascal.com/reports/2004/cavaye.html
- Coleman, J. (1988) "Social Capital in The Creation of Human Capital", *AJS*. Vol. 94. Supplement.
- Field, John. (2008) *Social Capital Second Edition*, London, Rutledge
- Halpern, D. (2005) "Social Capital", *UK. Polity Press*.
- Hjollund, Svendsen. (2002). Measuring social capital, Department of Economics at http://www.hha.dk/nat/WPER/03-5_gts.pdf
- Knack, S. and Keefer, P. (1997) "Does Social Capital have an Economic Payoff? A Cross-Country Investigation", *The Quarterly Journal of Economics*, November, pp. 1251-1288
- Krishna, A. and Shrader, E. (2000) "Cross-Cultural Measures of Social Capital: A Tool and Results from India and Panama", *World Bank, Working Paper*, No. 21, 2000
- OECD, (2001) *The Well-Being of Nations: the Role of Human and Social Capital*, Centre